

DİNÎ TEKELCİLİK

-Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme-

M. Kazım ARICAN

ESKİ
YENİ
YAYINLARI

Eskiyeeni Yayınları: 22

DİNİ TEKELCİLİK

-Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme-

M. Kazım ARICAN

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika no: 13178)

Kapak, Mizanpaj

CİNAS

Baskı, Cilt

KALKAN MATBAACILIK

Büyük San. 1. Cad. 99/32 İskitler
Tel: 0312.3419234-3421656 Ankara

1.Baskı: Şubat 2013

ISBN: 978-605-5978-22-8

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Arıcan, M. Kazım.

Dini Tekelcilik / M. Kazım Arıcan

1. Baskı, Şubat 2013, 380 s., 135x210 mm

Kaynakça var, indeks var.

ISBN: 978-605-5978-22-8

1. Din 2. Felsefe

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı No: 2 Kat: 5 Ulus/ANKARA

Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89

web: www.eskiyeeni.org – e-mail: fcr@fcr.com.tr

DİNÎ TEKELCİLİK

-Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme-

M. Kazım ARICAN

Ankara 2013

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	7
ÖN SÖZ.....	9

GİRİŞ

BİR PROBLEM OLARAK TEKELCİLİĞİN ELE ALINIŞI	15
I. Psikolojik ve Sosyolojik Açıdan Tekelcilik	15
II. Felsefi ve Teolojik Açıdan Tekelcilik	18

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKİKAT VE SAVUNMA: DİNÎ TEKELCİLİĞİN MAHİYETİ. 25	
I. Teolojide Model Değişimleri: Dini Çeşitlilik.....	25
II. Dini Çeşitlilikten Dini Tekelciliğe: Dini Tekelciliğin Kavramsal Çerçevesi ve Adlandırma Sorunu.....	58
III. Dini Tekelciliğin Doğuşu, Tarihi Kökeni ve Arka Zemini: 'Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur'.	77
IV. Dini Tekelciliğin Temel Argümanları	87
V. Dini Tekelciliğin Mantıksal Yapısı	95
VI. Dinler Arasında Dini Tekelciliğin Görünümleri: Monoteizm, Vahiy, Hakikat, Doğruluk, Mutlaklık, Üstünlük ve Kurtarıcılık Bağlamında Dinlerde Tekelcilik.....	100
VII. Dini Tekelci Modelin Çeşitliliği: Öğretisel, Kurtuluşçu, Tecrübî Tekelcilik	126
VIII. Dini Tekelciliğin Handikapları ve Eleştirisi: Teolojik, Epistemolojik ve Ahlakî İtirazlar	129
Değerlendirme	146

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ HAYAT VE FENOMENOLOJİK DURUM: DİNÎ TEKELCİLİĞİN TEOLOJİK, EPİSTEMOLOJİK VE FELSEFİ TEZAHÜRLERİ VE TEMSİLCİLERİ	155
I. Karl Barth ve Emil Brunner: Vahiy Merkezli Dini Tekelcilik	155
II. Alistar McGrath: Tanrı Merkezli Dini Tekelcilik	168

III. Hendrik Kraemer: Doğru İnanç, Misyon ve Kurtuluş Merkezli Dini Tekelcilik	173
IV. Leslie Newbiggin: Misyon ve Misyonerlik Merkezli Dini Tekelcilik	182
V. Alvin Plantinga: Gerekçelendirilmiş İnanç Merkezli Dini Tekelcilik	185
VI. Katolik, Protestan ve Ortodokslar: Mezhep Merkezli Dini Tekelcilik	192
VII. Papa II. John Paul ve Papa XVI. Benedict (Ratzinger): Çağdaş Durum.....	194
Değerlendirme	200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE DİNİ TEKELCİLİK: EBU HANİFE ÖRNEĞİNDE BİR ÇÖZÜMLEME	205
I. Konuya Genel Bir Bakış	205
A. Ebu Hanife'nin Entelektüel Yaşamı	213
II. İslam Düşüncesinde Dini Tekelcilik ya da Dinde Tekelcilik.....	239
III. Ebu Hanife'nin Düşüncesinde Dini Tekelcilik, Dini Mutlaklık İzleri	249
A. Din, İslam ve Öteki Dinler	249
B. Hak Din, Son Din ve Üstün Din Olarak İslam.....	254
C. Vahiy ve Dini Mutlaklık.....	260
D. İman, İslam, Doğruluk ve Kurtuluş.....	262
E. Ulûhiyet Anlayışı ve Dini Hakikat	276
F. Peygamberlik ve Son Peygamber.....	283
IV. Dini Tekelcilik ve Dinde Tekelcilik (Tekfir).....	288
V. Dini Kapsayıcılık ve Dinde Kapsayıcılık.....	295
VI. Dini Çoğulculuk ve Dinde Çoğulculuk.....	297
VII. Sosyal İlişkiler ve Kültürel Çoğulculuk	312
Ebu Hanife'nin Düşüncelerinin Çağımız Açısından Değeri	317
Değerlendirme	321
SONUÇ	325
KAYNAKLAR	335
DİZİN	371

KISALTMALAR

Ank.	: Ankara
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CÜİF	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çev.	: Çeviren
DEÜİF	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DV	: Diyanet Vakfı
Ed.	: Editör/ler
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İst.	: İstanbul
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
OMÜİF	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s.	: sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
SDÜSBED	: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
TDTD	: Türkiye Dinler Tarihi Derneği
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Terc	: Tercüme
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: ve devamı
vdi.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi

ÖN SÖZ

En genel anlamıyla din felsefesinin, din üzerinde rasyonel düşünmek ya da dinin temel iddiaları üzerinde felsefi olarak analiz yapmak şeklinde tanımlandığını anımsarsak, bu çalışmayla din felsefesinin en temel amaçlarından birinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülecektir. Dinlerin doğruluk, mutlaklık, üstünlük ve kurtarıcılık gibi argümanları savunması, din felsefesinde ‘*religious exclusivism*’, dilimizde ise yaygın kullanımla ‘dini dışlayıcılık’ olarak adlandırılmaktadır. Oysa ‘*exclusivism*’ kelimesinin Türkçeye ‘dışlayıcılık’ olarak tercüme edilmesi, zihinlerde olumsuz bir çağrışım yapmaktadır. Bu nedenle, söz konusu terimin nadir de olsa ‘tekelcilik’ şeklindeki kullanımını daha uygun görmekteyiz. Zira her iki kullanım da aynı anlamı ifade etmektedir. Daha nesnel bir algılama amacıyla, bu model için, mümkün mertebe ‘dini tekelcilik’ kullanımını tercih edeceğiz.

Batı din felsefesi geleneğinde önemli tartışmalara konu olan söz konusu modeli, bir din felsefesi problemi olarak ele alıp incelemenin kayda değer olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca kendi kültür ve inanç arka zeminimiz bağlamında bir okumanın ya da analizin de çalışmanın bütünlüğü adına kaçınılmaz olduğunda kuşku yoktur. Bu amaç ve kaygılarla kaleme alınan bu çalışmada, öncelikle Batı felsefi geleneği içerisinde dini tekelcilik/dini dışlayıcılık modelinin nasıl ele alındığını ortaya koymaya, ardından konuyu Ebu Hanife örneğinde İslam düşüncesi açısından irdelemeye çalıştık.

Din konusunda farklı düşünceler ve tavırlar ortaya koymaya en genel anlamıyla dini çeşitlilik demektedir. Bu anlayış ve tavır farklılığı, zaman zaman dini akım, mezhep, hareket, ekol, fırka, cemaat, grup, tarikat ve hizip şeklinde temayüz edebilmektedir. Din konusunda farklı anlayış şekli, aynı dinin bizatihi kendi içinde olabileceği gibi, farklı din ve inançlara kıyasla da söz konusu olabilmektedir. Hem aynı dinin ve inancın kendi içindeki farklı anlayış ve tavırları hem de farklı din ve inançla-

rın birbirleri karşısındaki farklı anlayış, tutum ve davranışları da dini çeşitlilik olarak ifade edilmektedir. Daha özelden ise dinde çeşitlilik ve dinlerde çeşitlilik ayırımı yapabilmek de mümkündür. Birincisi aynı din ve inanç içerisindeki farklılığı, ikincisi ise ayrı dinler ve inançlar arasındaki farklılığı dile getirmektedir. Aynı ayırımı dini çeşitliliği oluşturan üç model için de söz konusu etmemiz mümkündür: Dini tekelcilik ve dinde tekelcilik, dini kapsayıcılık ve dinde kapsayıcılık, son olarak dini çoğulculuk ve dinde çoğulculuk gibi.

Bu çalışmanın giriş ve ilk bölümünde ele alınacak olan ve yaygın olarak ifade edildiği şekliyle dini tekelcilik, diğer bir deyişle dini dışlayıcılık, dini mutlaklık ve dini hususiyetçilik modeli, daha ziyade Batı literatüründe anlam bulan hem klasik hem de çağdaş izdüşümleri olan bir konu ve sorundur.

Böylesi bir modeli klasik olarak Hıristiyanlığın Katolik kadınının erken döneminde, ‘Kilise dışında kurtuluş yoktur’ önermesi ya da söylemi ile görmek mümkündür. Konu daha sonra çağdaş Batı din felsefesi çalışmalarında bir sorun olarak ele alınmış ve savunmalar- karşı çıkışlar tarzında felsefi, epistemolojik ve teolojik birçok düşüncenin ortaya konulmasına sebep olmuştur.

Çalışmamız her ne kadar çağdaş bir din felsefesi problemi olarak gözüke de, onun bir bölümünde İslam düşüncesinde bu modelin/paradigmanın bir analizini ya da okumasını yapmaya çalışacağız. Bu modelin İslam düşüncesinde okunuş tarzı nasıldır? Amacımız bu paradigmanın tez ve kavramlarından hareketle İslam düşüncesinde benzer bilişsel, felsefi ve teolojik verilerin bulunup bulunmadığını tetkik ve analiz etmektir. Yoksa yapmak istediğimiz şey dini tekelcilik, dini mutlaklık veya dini dışlayıcılığı İslam düşüncesine uyarlamak ya da dini tekelciliğe İslam düşüncesinde bir temel bulmak değildir.

Araştırmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında tekelciliğin/dışlayıcılığın bir din felsefesi problemi olarak ele alınması üzerinde durulmaktadır. Burada tekelciliğin psikolojik, sosyolojik, felsefi ve teolojik temelleri ele alınmaktadır.

Teknik anlamda dini tekelcilik paradigması söz konusu edildiğinde dini mutlaklık, doğruluk ya da hakikat iddiası ve kurtuluş meselesi gündeme gelmektedir. Denebilir ki, dini tekelciliğin epistemolojik temeli yani bilişsel, felsefi ve teolojik dayanağı, mutlaklık, hakikat ve kurtuluş iddialarına dayanmaktadır. Dolayısıyla birinci bölümde dini tekelciliğin mahiyeti üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda dini çeşitlilik içerisinde dini tekelciliğin yeri, adlandırılma sorunu, tarihi kökleri, mantıksal yapısı, temel argümanları, çeşitleri, teistik dinlerdeki görünümleri, handikapları ve eleştirisi gibi konular detaylıca ele alınmaktadır.

İkinci bölümde ise dini tekelciliğin teolojik, epistemolojik ve felsefi tezahürleri ve temsilcileri konu edilmektedir. Dolayısıyla bu bölümde daha özel olarak önde gelen bazı dışlayıcıların ortaya koyduğu anlayışları sistematik bir tarzda ve kendi çıkarımlarımıza göre düzenlemek suretiyle incelemeye çalıştık. Bu çerçevede vahiy merkezli dini tekelciliğin temsilcisi olarak Karl Barth ve Emil Brunner'in; Tanrı merkezli dini tekelciliğin örnek olarak Alister McGrath'ın; doğru inanç ve kurtuluş merkezli dini tekelciliğin mimarı olarak Hendrik Kraemer'in; misyon ve misyonerlik merkezli dini tekelciliğin savunucusu olarak Leslie Newbiggin'in; gerekçelendirilmiş inanç merkezli dini tekelciliğin doktrineri olarak Alvin Plantinga'nın; mezhep merkezli dini tekelciliğe model olarak Katolik, Protestan ve Ortodoksluğun tekelci tutumunun ve son olarak çağdaş duruma birer örnek olmaları hasebiyle Papa II. John Paul ve Papa XVI. Benedict'in tekelcilik anlayışlarını incelemeye ve irdelemeye çalıştık.

İki bölümle öncelikle Batı'da doğmuş ve temelde Hıristiyan teolojisiyle ilişkili ve ondan ayrı düşünülemeyen 'dini tekelcilik' anlayışını mümkün olabilen tüm yönleri ve temsilcileriyle incelemeye gayret ettik. Dini tekelciliğin Batı düşüncesinde nasıl anlaşıldığını, ilişkili olduğu kavram ve teorileri, ne tür çeşitleri olduğunu ortaya koyduktan sonra, bu anlayışın İslam düşüncesi açısından imkân ve imkânsızlığını üçüncü bölümde müşahhas bir örnek üzerinde okuma denemesini ya da analizini yapmaya çalıştık. İslam düşüncesi çok geniş bir alanı ifade

ettiğinden dolayı bunu Ebu Hanife örneğiyle sınırlandırdık. Yazılı kaynaklar açısından mümkün olan en erken dönem açısından geniş bir nüfuz alanına sahip olmasından dolayı ve bulunduğumuz coğrafyada İmam Ebu Hanife'nin (Hanefiliğin) geniş etkisini de dikkate alarak üçüncü bölümümüzü İslam düşüncesi örneğinde Ebu Hanife'ye ayırmayı uygun gördük. Böylece genel olarak Batı inanç, kültür ve düşünce geleneğinde neşvünema bulan ya da daha özelde çağdaş din felsefesinde güncel bir sorun olarak ele alınan dini tekelcilik paradigmasını Ebu Hanife örneğinde tahlil etmeye çalışacağız. Yani Ebu Hanife'nin eserlerini söz konusu modelin verileri, kavramları, epistemolojik önermeleri ve söylemleri çerçevesinde okumaya gayret edeceğiz.

Üçüncü bölümde, öncelikle genel olarak Ebu Hanife'nin düşünce dünyasını ele alarak işe başladık. Ardından Ebu Hanife örneğinde, İslam ve öteki dinler, hak din, vahiy, dini mutlaklık, doğruluk, kurtuluş, ulûhiyet, peygamberlik ve son peygamber gibi konular yanında; dini tekelcilik ve dinde tekelcilik/dinde dışlayıcılık (tekfir), dini kapsayıcılık ve dinde kapsayıcılık, dini çoğulculuk ve dinde çoğulculuk, sosyal ve kültürel çoğulculuk, son olarak da Ebu Hanife'nin düşüncelerinin günümüz açısından değerini ele almaya çalıştık.

İncelediğimiz bu konu hakkında ülkemizde özgün kitap ve tez türünden doğrudan herhangi bir çalışma bulunmamakla birlikte, sadece makale, çeviri ve din felsefesi bağlamında kaleme alınan eserlerin içerisinde bölüm niteliğinde bazı çalışma ve bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla sorunu müstakil bir eser çerçevesinde kaleme alacak bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Her tür eleştiri ve öneriyi çalışmanın olgunlaştırılması için gerekli görmekle birlikte, bütün çabalarımıza rağmen ortaya çıkan bazı hataların hoş görülmesini temenni etmekteyiz. Tüm bunlarla birlikte çalışmanın ihtiyaç duyulan önemli bir boşluğu doldurmasını umut etmekteyiz. Hatta bu çalışmanın daha yeni ve spesifik çalışmalara ufuk açmasını ümit etmekteyiz.

Böyle bir konuyu seçmemde, çalışmanın şekillenmesinde büyük katkısı olan ve her zaman değerli fikirlerine başvurdu-

ğum kıymetli hocam Prof. Dr. Recep Kılıç'a; çalışmamın bazı noktalarını vuzuha kavuşturmada özel sohbetlerle ya da mail-lerle katkılarını aldığım değerli hocalarıma; kaynak temininden, eserin müsveddesinin okumasına kadar birçok aşamasında mü- him desteklerini gördüğüm kıymetli dostlarıma ve meslektaşla- rıma en içten teşekkürlerimi bir borç bilmekteyim. Tüm bu özel insanların katkılarıyla birlikte, zamanlarından ve haklarından çaldığım ailemin engin hoşgörüsü olmasaydı bu çalışmanın vücuda gelemeyeceğinin de bilincinde olduğumu şükran duy- gularıyla belirtmek isterim.

Doç. Dr. Musa Kazım Arıcan
Ankara 2012